

ЛЬВІВ НА НАЙДАВНІШИХ ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТАХ

Излагаются содержание, роль и значение карт-портоланов в развитии картографического моделирования XIII-XVII вв. Основное внимание уделено проблеме отображения города Львова на картах-портоланах XIV в. Анализируется специальное содержание этих карт. Обосновывается дата (1335 г.) первого отображения Львова на самой старой географической карте.

The contents, role and importance of portolan charts in the development of cathographic modelling in the 13th – 18th centuries are considered. The main attention is paid to the representation of Lviv on the portolan charts of the 14th century. The special content of the maps is analysed. It is substantiated that the first designation of Lviv on the oldest geographical map dates back to 1335.

Дата заснування міста є важливим елементом його геокультурної ідентичності. Якщо вона точно невідома, то згідно з нормами міжнародної практики, регламентованої ЮНЕСКО, приймається за таку перша писемна згадка про місто.

Для Львова такою датою до останнього часу був 1256 р. У 2006 р. місто урочисто та масштабно відзначило своє 750-річчя. Проте у 2010 р. львівський історик Іван Паславський обґрунтував іншу дату заснування міста – 1240 р. В основному він спирається на працю французького домініканця Мішеля де Кієна "Oriens Christianus" (Християнський Схід) [12]. На підтвердження своєї версії український вчений наводить й інші вагомі аргументи.

Важливий елемент геокультурної ідентичності міста, його історичної традиції – позначення поселення на найдавніших географічних картах, що розширює коло джерел поряд з писемними, археологічними та іншими з даної проблематики.

Найдавніші географічні карти, на яких позначено Львів, відомі з XIV ст. У XV ст. місто вказано на мапі "Карта Середньої та Східної Європи" (1493 р., Нюрнберг) [1, с. 8,9]. Автори карти Єронім Мюнцер (Hieronym Münzer) та Микола з Кузи (Nicolaus Cusanus). Її розміщено у книзі "Хроніка світу" німецького гуманіста Г. Шеделя. Мапа вважається першою новітньою картою Середньої і Східної Європи, на якій показано велику кількість об'єктів.

Донедавна дослідники вважали, що місто Львів вперше було позначено в Каталонському атласі 1375 р. Цей атлас видав на о. Мальорка (Балеарські о-ви, суч. Іспанія) Авраам Креска. Балеарські о-ви належать до Каталонського етнокультурного макроареалу, тому каталонська є мовою даного атласу, який таким чином є продуктом каталонської школи виготовлювачів карт-портоланів. Атлас складається з шести аркушів. Останні чотири (третій-шостий) формують саме карту-портолан, що загалом відображує Євразію (третій-четвертий аркуші – це Європа, а п'ятий-шостий – Азія). Орієнтація карти-портолану західна. У 1843 р. з карти Європи було зроблено чорно-білу копію в Берліні, в якій орієнтація було змінено із західної на північну (мал. 1). Зверху над позначенням міста Львова (*Civitat de Leo*) додано напис (*Lemberg*).

У 2006 р. львівський історик Ярослав Книш обґрунтував дату першого позначення Львова на

географічних картах – 1339 рік. Цією картою він вважає карту-портолан Ангеліно Дульсера Середземного та Чорного морів [6]. На карті подано таку назву міста Львова – *Civita de Leo*. Під значком міста напис латинською мовою: "До цього міста прибувають купці із прянощами, які пізніше вирушають через Готландське море до Фландрії, здебільшого у Брюгге" (мал. 2). Готландське – це колишня назва Балтійського моря.

Карта-портолан Середземного та Чорного морів А. Дульсера є найдавнішою з виготовлених на Мальорці. Вона має суттєво більшу площу суходолу, ніж звичайні на той час морські карти. Номенклатура карти доволі багата, нанесені також блакитні звивини річок та озер, ланцюги гір, назви міст у картушах ілюстровані тонкими мініатюрами. Це твір особливої концепції, в якому простежується спроба встановити картографічний синтез, що нагадує традиційну географічну карту, але складену на базі портолану та згідно з правилами його побудови.

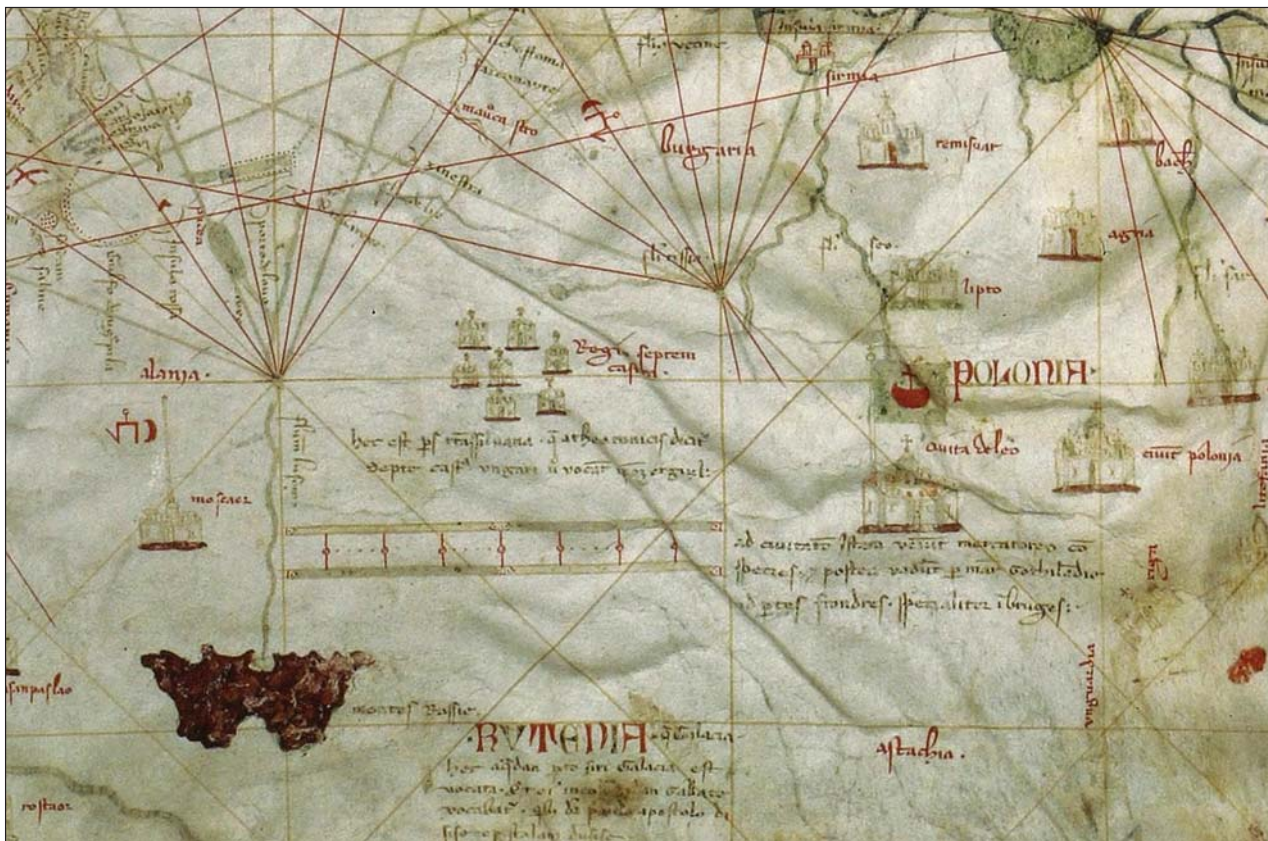
Карту-портолан А. Дульсера, точніше її фрагмент, опубліковано в Україні двічі: у 2006 р. Ярослав Книш помістив її в "Історії Львова" (1-й том), а вдруге у 2012 р. проф. Олег Шаблій у Комплексному атласі Львова [8].

Карту-портолани, або компасні карти, – це морські навігаційні карти, що використовувались в основному у практиці мореплавства в Середземноморському регіоні (включаючи Чорне та Азовське моря) впродовж XIII-XVII ст. Поняття "портолан" (або "портулан") італійського походження, від слова "porto", тобто гавань (порт). Сам термін "portolan chart", тобто "портолан", було введено в науковий обіг значно пізніше, у 1890-х роках. Великий внесок у справу введення в науковий обіг старовинних портоланів зробив відомий шведський вчений, мандрівник, дослідник та колекціонер старовинних карт А. Е. Норденшельд (1832-1901 рр.). Портолани Чорного моря досліджували в минулому також польський вчений Ян Потоцький (1761-1815 рр.) та росіянин Пилип Брун (1804-1880 рр.). Останній працював у м. Одеса.

Перші карти-портолани були створені в Італії (Генуя, Піза, Венеція, Анкона) та Іспанії (о. Мальорка, Барселона – так звана каталонська школа) наприкінці XIII- у XIV ст. І ті й інші, судячи із змісту та манери виконання, швидше за все були створені на основі арабських карт. Арабський

Мал. 1. Фрагмент берлінської копії третього-четвертого аркуша Каталонського атласу [14]

Мал. 2. Фрагмент карти-портлану Середземного та Чорного морів А. Дюльсера (орієнтація південна). Електронну версію автору надав д-р геогр. наук А. Ю. Гордєєв

вплив є закономірним. Острів Сіцилія у IX-XI ст. належав арабам, о. Мальорка (Балеарські о-ви) у середині XIII ст. був відвоюваний у мусульман Арагоном (Каталонія з Барселоною – трохи раніше). З 1302 р. Сіцилія стала ленним володінням Арагона. Приблизно чверть усіх карт-портोलанів виготовлено на о. Мальорка. Десять приблизно з XV ст. каталонська мова витіснила латинську з карт-портोलанів. Це унікальний випадок інтенсивного поступального розвитку мови без існування держави.

Карти-портолани вирізняються загалом достовірністю та чіткістю графічного виконання. Вони досконаліші у порівнянні з іншими тогочасними картами, особливо це стосується використання умовних позначень, генералізації зображуваних об'єктів, математичної визначеності. Схожий на сучасні загальногеографічні та морські навігаційні, але лише у загальному вигляді, зміст портोलанів відзначається більшою різноманітністю за рахунок зображення окремих міфічних особистостей, атрибутів країн (прапори з гербами), компасних роз тощо. Особливістю карт-портоланів є те, що на них дуже детально показано берегову лінію і дуже багато ойконімів. Натомість практично не вказуються поселення в глибині території.

Зображення лінійного масштабу є однією із особливостей портоланів. Найпоширеніший масштабний ряд для них – від 1:5 000 000 до 1:13 000 000. Рідше зустрічаються карти дрібнішого масштабу – 1:20 000 000. Портолани Середземного та Чорного морів є в масштабі 1:6 000 000.

Виділяються десять шкіл з виготовлення портоланів: каталонська (о. Мальорка); іспанська (м. Севілья); португальська; французькі (бретонська, норманська, марсельська); британська; голландська; італійські (венеціанська, ліворнська, генуезька, анконська, неаполітанська); грецька (о. Крит); турецька; японська (м. Нагасаки).

В Україні дослідження карт-портоланів має нетривалу традицію. Найбільшим, і практично єдиним, сучасним дослідником є історико-картограф, доктор географічних наук Антон Гордєєв [2]. На акваторію Чорного та Азовського морів він виявив та опрацював близько 640-ка карт-портоланів.

За нашими дослідженнями, Львів позначався на географічних картах раніше 1339 року. Вперше такий висновок ми оприлюднили на Всеукраїнському науковому семінарі "Географічні й міждисциплінарні проблеми львовознавства (до 120-ліття від народження Олени Степанів)". Семінар організували географи Львівського національного університету імені Івана Франка та Географічна комісія Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). Він відбувся 20 грудня 2012 р.

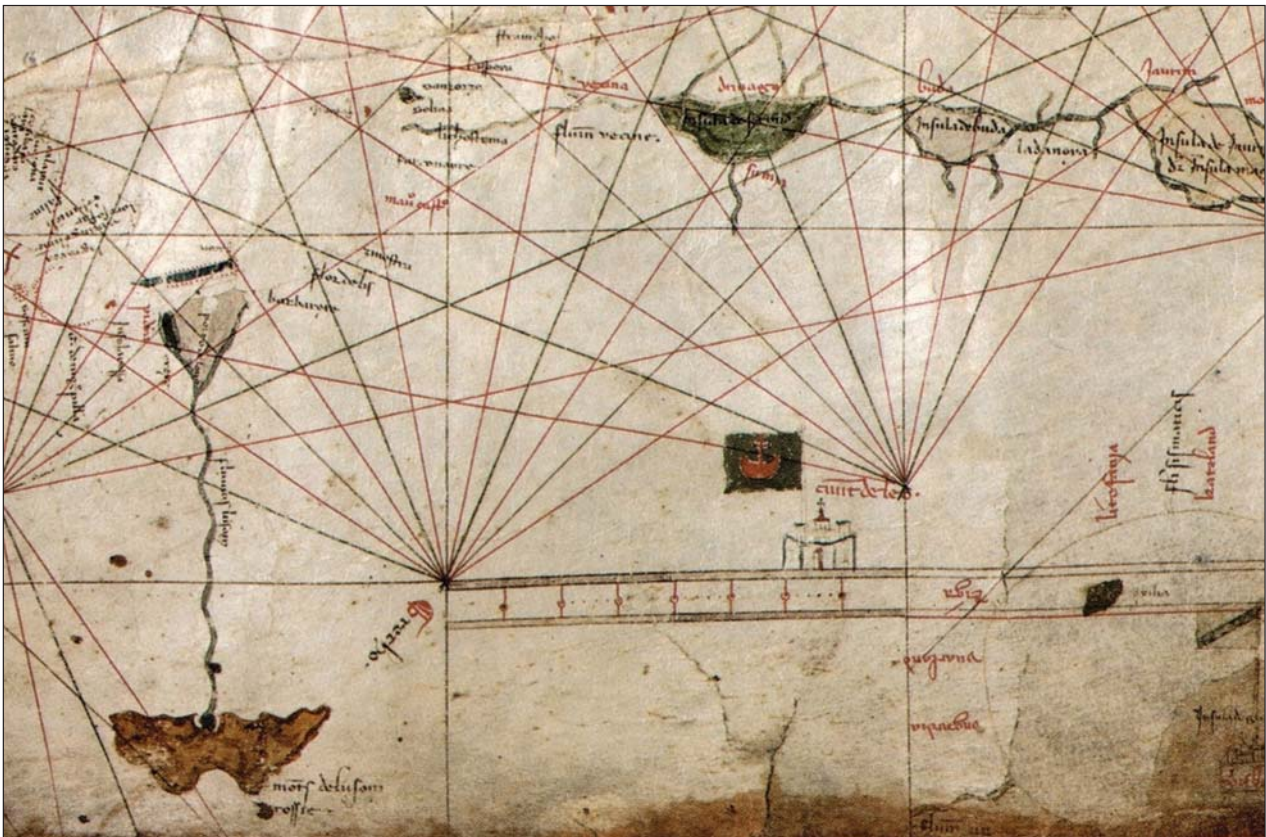
Проаналізувавши низку матеріалів, в основному картографічних, ми прийшли до висновку, що Львів уперше позначено на географічній карті вже згаданого нами Ангеліно Дульсера в 1335 р., тобто на іншому, на чотири роки давнішому, портолані. Дана карта-портолан не датована. Дослідники портоланів відносять його виготовлення до 1327-1340-х років: А. Ю. Гордєєв – до 1327 р., Н. Winter – 1327-1330 рр., М. Destombes – 1335 р., Т. Campbell (Тоні Кемпбелл) – 1339 р., R. Pujades (Рамон Пуядес) – 1340 р.

Віднесення даного портолана А. Дульсера до 1335 р. базується на таких аргументах. Відомими є три його портолани – 1325 р., недатований (з 1327-го по 1340 рр.), 1339 р. Всі три є портоланами Середземного і Чорного морів та мають приблизно однакові формати (розміри): перший – 1070×660 мм, другий – 1025×540 мм, третій – 1020×750 мм. Т. Кемпбелл провів у 1987 р. топонімічний аналіз другого і третього портоланів і прийшов до висновку про їхню близьку схожість. Наше дослідження спеціального картографічного змісту другого і третього портоланів показує, що третій (1339 р.) є суттєво багатшим і різноманітнішим. Наприклад, на ньому картуш Львова художньо насиченіший, під ним є раніше нами наведена коротенька характеристика міста як торговельного центру. На цьому портолані вказано набагато більше топонімів. Підписано назви країн: на схід від Львова – Русь (*Rutenia*) та на захід від нього – Польща (*Polonia*) (див. мал. 2). Цього немає на другому портолані. А. Дульсерт належить до картографів каталонської школи. Авторитетний дослідник цієї школи М. Destombes у 1952 р. в спеціальній праці "Cartes Catalanes du XIV siecle" вказав для другого портолана А. Дульсера дату випуску 1335 рік.

Отже, на нашу думку, **місто Львів уперше позначено на карті-портолані Середземного та Чорного морів Ангеліно Дульсера 1335 р.** Автор – представник каталонської картографічної школи на о. Мальорка. Портолан виготовлено з пергаменту, його розміри 1025×540 мм. Оригінал зберігається у Британській бібліотеці (Лондон). Він звужений у західній частині, не датований. Можна вважати, що його орієнтація, як і портолана 1339 р., загалом західна.

На карті-портолані А. Дульсера 1335 р. на південний схід від Львова показано берегову лінію Чорного моря (мал. 3). На схід від Львова позначено лінію ріки і підписано *flumen lusom* (ріка Дніпро). Гідронім *lusom, lussoni, luxoni* – назва цієї ріки на портоланах. Це, очевидно, спотворений варіант тюркської назви Дніпра – Озі, Озу, Узу, Юзу, Іоза [9]. На південь від Львова лінією позначено Дунай, на ньому три великі розширення (озера), а на них – острови. Другий острів, найближчий до Львова, – *insula de buda*, на березі – місто *buda*. Місто *buda* (Буда) – це теперішня західна (лівобережна) частина Будапешта – столиці Угорщини.

Дніпро на карті витікає з гірської системи – *mors (mont) de Lusom/rossie*. Тобто це гора – Дніпро/Русь, або Дніпровські/Руські гори. На нашу думку, це Канівські гори (Канівське горбогір'я), периферія Придніпровської височини. Канівське горбогір'я виділяється своєю гіпсометричною припіднятістю, винятково глибокою та густо розчленованістю рельєфу. Воно з річковою гладіні Дніпра сприймається як гори, особливо Трахтемирівський мис. Найвищі ділянки рельєфу досягають 255 м над рівнем моря (на південь від м. Канева), тоді як найнижчі позначки в долинах рік Дніпра, Росі, Росави дорівнюють 80-85 м. Отже, відносний перепад висот перевищує 150 м [11]. У межах Канівського горбогір'я більшість "гір" мають власні назви. Серед них, гора Московка, яка має також назву Грецька або Руська.

Мал. 3. Фрагмент карти-портолану Середземного та Чорного морів А. Дюльсера 1335 р. (орієнтація південна). Електронна версія надана А. Ю. Гордеевим. Публікується вперше

У 2008 р. автор даної публікації висунув ідею про те, щоб Придніпровську височину назвати Руською [13, с. 157]. Можливо, краще було б цю назву – "Руська височина" або "Руське горбогір'я" – закріпити за північно-східною периферією Придніпровської височини, сучасними Канівськими горами.

Ще одне підтвердження того, що *mont de Lusom/gossie* – це Канівське горбогір'я, зустрічаємо у персомовному (назва – арабською) географічному творі 983 р. "Худуд ал-Алам" (Регіони світу). Він написаний у державі Саманідів (IX-X ст.), столицею якої була Бухара. Автором цього твору, на думку авторитетного британо-російського сходознавця Володимира Мінорського (1877-1966), є Ібн Ферігун. У § 45 твору говориться про країну внутрішніх болгар. Болгари та близькі до них тюркські племена заселяли Північне Причорномор'я та Приазов'я у VII-VIII ст., тобто перед уграми (IX ст.) та печенігами (X ст.).

У вищезгаданому Каталонському атласі 1375 р. на південному заході сучасної України (південніше Києва) позначена країна "*Burgaria*" (див. мал. 1). У "Худуд ал-Алам" доволі часто наводяться застарілі відомості про розселення племен. Автор пише, що на схід від країни внутрішніх болгар живуть мірвати (мордва), на південь від неї розташоване море Гурз (Чорне), на захід – саклаби (слов'яни). І далі (див. переклад згаданого твору В. Мінорським англійською мовою 1937 р.): "...north of it, the Rus mountain" (на північ від неї – гора Русь) [15].

Межа між русами, русинами (предками українців) та кочовиками південного сходу сучасної України пролягала у IX-X ст., безсумнівно, південніше Києва, якраз через сучасне Канівське горбогір'я (Руські гори). Вище вже зазначалось, що перші портолани були створені на основі арабських (ісламських) карт.

В ареалі показаного на карті Львова ("*Civita de Leo*") чи на іншій території сучасної України більше ніяких міст не позначено, навіть Києва, виняток – густа мережа ойконімів на узбережжі Чорного моря. Це, швидше за все, тому, що друга половина XIII-перша половина XIV ст. – постмонгольсько-золотоординський період спустошення і занепаду цього простору. Київ було вперше звільнено з-під золотоординського панування литовсько-руськими військами після битви на ріці Ірпінь у 1321 р.

Польський географ Мацей Меховський, який відштовхується від традиційно-схоластичних течій середньовіччя і науково-критичного методу нового часу, в творі "*Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis*" (Трактат про дві Сарматії), Краків, 1517 р.) серед інших подає розділ "Про Русь і Литву". В ньому він, зокрема, зазначає: "За напрямком до центру Русі лежить Львівська (Leopoliensis) земля, а в ній добре укріплене місто того ж імені з двома замками – верхнім і нижнім. Це – столиця Русі" [10, с. 173]. І далі, характеризуючи ієрархічну структуру християнської православної церкви регіону, пише: "У русинів глава – київський митрополит (Київ

колись був столицею Русі)" [Там само, с. 175]. Перед тим Меховський написав, що митрополит є главою єпископів від Дунаю до Валахії, Молдови, Русі і Московії, але в Києві він більше не живе [с. 49]. У цьому творі географічні реалії часто описуються з кількасотлітнім запізненням.

Значок міста Львова увінчує прапор, де на зеленому полі зображено червоний хрест, який "виростає" з півмісяця. Цей прапор згадується також у творі іспанського подорожника, ченця ордену Францісканців середини XIV ст. "El libro del conocimiento todos los reinos, tierras y senorias que son por el mundo" (Книга знань про всі королівства, землі й володіння, які є у світі). Праця відома у чотирьох списках. Очевидно, що для її написання використано також і карти-портолани, зокрема А. Дульсера. Автор твору пише: "Я покинув Польське королівство та прибув у королівство Леон (ггеупо de Leon), яке німці називають Лемберг (Lumbrec) (...) Король має зелений стяг з червоним хрестом" [5, с. 106]. Львів та регіон названо "Леон" через подібність назви з іспанським королівством Леон, поглинутим у XIII ст. Кастилією і трансформованим пізніше у Кастилію-Леон. Щодо кольорів, то у XIX ст., наприклад, всі тодішні п'ять дільниць міста Львова мали власні барви. Червоний і зелений були закріплені за середмістям та Краківським (західним) передмістям відповідно.

Окреме питання, що означає хрест з півмісяцем? Доктор історичних наук, президент Українського геральдичного товариства Андрій Гречило наводить шість версій походження цього символу [3, с. 40-41]. Нам найбільше імпонує та, в якій він трактує символ як різновид проквітлого хреста.

Проквітлий (пророслий) хрест, орнаментований рослинами, з'являється в IV ст. Від VIII ст. орнамент стає суворішим, канонічнішим, стриманішим. В Русь-Україну проквітлий хрест потрапив з Візантії безпосередньо і при посередництві Криму в період після офіційного прийняття християнства. Близьким до проквітлого хреста є також вірменський меморіальний, орнаментований, скульптурний хрест-хачкар. Вони збереглися в Україні у Криму, Кам'янці-Подільському, Львові (в останньому, зокрема, з середини XV ст.) [4]. Вірмени з'явилися у Львові у другій половині XIII ст. З 1267 р. місто стає їхнім важливим релігійним осередком. У вказаних містах вірмени були насамперед купцями та ремісниками, тож не випадково на карті-портолані А. Дульсера 1339 р. Львів характеризується як торговельний центр.

Між написами "Civita de Leo" та "mont de Lusom/rossie" на карті нанесено лінії румбів і напрям вітру – "Grecho" (Греко) – північно-західний. Лінії румбів відходять також і від Львова.

Львів у 1272-1387 рр., тобто у досліджуваний період, був столицею Галицько-Волинської держави (королівства Русі). У 1324-1340 рр. нею правив король Юрій II. На 1334 р. припадає грамота короля великому маістру Тевтонського ордену Людеру про пролонгацію союзу з ним. Цей найстаріший збережений автентичний документ укладений у Львові [7].

Грамота написана на пергаменті латинською мовою, Львів названо "Lemburg".

Таким чином, найдавнішою географічною картою, на якій позначено місто Львів, є карта-портолан А. Дульсера Середземного та Чорного морів 1335 р. Це дозволяє нам пересунути на чотири роки назад дату першої появи міста на географічних картах. Проведений вище аналіз дає нову інформацію для розуміння розвитку Львова у першій половині - середині XIV ст. та для леополістики загалом. Історико-картографічні дослідження проблем позначення міст на найдавніших географічних картах повинні, на нашу думку, набути у нашій країні подальшого розвитку.

Література

1. Вавричин, М. Україна на стародавніх картах. Кінець XV - перша половина XVII ст. / М. Вавричин, У. Кришталович, Я. Дашкевич. – К.: Картографія, 2004. – 208 с.
2. Гордєєв, А.Ю. Карті-портолани XIII-XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії / А.Ю. Гордєєв. – К.: Обрії, 2009. – 408 с.
3. Гречило, А.Б. Українська територіальна геральдика / А.Б. Гречило. – Л.: УГТ, 2010. – 280 с.
4. Дашкевич, Я. Символіка проквітлого хреста / Я. Дашкевич // Знак. – Л., 1999. – Ч. 18 (березень). – С. 6-8.
5. Климкевич, Р. Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі / Р. Климкевич // Хроніка 2000. – К., 2000. – Вип. 35-36. – С. 104-110.
6. Книш, Я. Львів у Галицько-Волинській державі / Я. Книш // Історія Львова: Редкол. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Л.: Центр Європи, 2006. – Т. 1. – С. 53-60+к.
7. Купчинський, О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII-першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / О. Купчинський. – Л.: НТШ, 2004. – 1286 с.
8. Львів. Комплексний атлас: відп. ред. О.І. Шаблій. – К.: Картографія, 2012. – 192 с.
9. Максимович, Н.И. Днепр и его бассейн / Н.И. Максимович. – К., 1901. – XIV+370+30 с.
10. Меховский, М. Трактат о двух Сарматиях / М. Меховский. – Москва-Ленинград, 1936. – 288 с.
11. Палієнко, Е.Т. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я / Е.Т. Палієнко, С.А. Мороз, Ю.А. Куделя. – К.: ВКУ, 1971. – 96 с.
12. Паславський, І. Хто і коли заснував місто Львів? Вірогідні й невірогідні дати заснування столиці Галичини / І. Паславський. – Л.: Укр. технології, 2010. – 36+IV с.
13. Ровенчак, І.І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження / І.І. Ровенчак. – Л.: ЛНУ, 2008. – 240 с.
14. Центральний державний історичний архів України (м. Львів). – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 125.

Інтернет-джерело

15. Hudud al-'Alam. The Regions of the World: A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D. Translated and explained by V. Minorsky (Oxford UP, London, 1937). – Реж. доступу: <http://www.kroraina.com/hudud/>

Надійшла 25.03.13